

פרק עשרים ושמונה תיקון ליל שבועות

למילה "תיקון" נודעות משמעויות אחדות. למשל, החזרת דבר שנפגם – ביצירה, בחברה, באדם וכיוצא באלה – לתקינותו. משמעות אחרת, והיא מיסטית, מקנה למילה הוראה של קישוט, דהיינו פעולות שונות המיועדות לקשט ולהכין את הכלה, השכינה, לקראת זיווגה וייחודה עם ספירת תפארת, היא הדמות הזכרית בעולם הספירות¹. משמעות אחרת היא, עריכת טקס שבו נודעת חשיבות רבה ביותר לאמירת פסוקים או קטעים מן המקרא, המשנה, התלמוד, הזוהר וכיוצא באלה, לפי סדר קבוע שהותקן מראש. אחד הטקסים הללו, שעיקרם ושורשם בקבלה, מיוחד לליל שבועות.

עדויות היסטוריות

תיקון בליל שבועות, על תיאוריו השונים ועל גווניו, חוזר ונזכר בספרות שלנו למן המאה ה־17 ואילך. ברם, ככל הנראה, יש עדויות על כך גם מן התקופות הקדומות יותר, הגם שאינן מרובות, והן טעונות בירור מדוקדק².

כבר צוין כי אצל פילון נזכר "מנהג האיסיים בליל שבועות להיות נעורים כל הלילה, והיו עוסקים במנהגי חסידותם ובתפלות כל הלילה"³. אין לראות בכך קשר ישיר למנהג המאוחר, אך יש כמה קווי דמיון מעוררי עניין. למשל, מדובר בנוהג של קבוצת חסידים אקסקלוסיבית, בהיותם נעורים כל הלילה ובעיסוקם בדברים רוחניים ובתפילות. אולם במשך תקופה ארוכה לאחר מכן אין שומעים כל המשכיות או הקבלה למנהג זה.

הדים ראשונים מופיעים בכתבי רבי משה די־ליאון, במחציתה השנייה של המאה ה־17 בספרד. וכך כותב ישעיה תשבי⁴: "לפי תפיסת שבועות כחג הכלולות של השכינה קבע הזוהר, שבליל החג, כשהשכינה מתכוונת להיכנס לחופה למחרת היום, צריכים חכמי הסוד, החברים של בני היכל הכלה, להתייחד עם השכינה ולהיות עמה כל אותו לילה ולשמח

1 ראה על כך, חלמיש, מבוא, עמ' 108–111. ולענייננו כותב ג' שלום: "בין כל המועדים לא היה חג שהתאים יותר להתפרש כחתונה קדושה מאשר חג השבועות". ראה שלום, פרקי יסוד, עמ' 131. וראה עוד שם, עמ' 131–132.

2 יהודה ליבס ביקש להוכיח ש"משהו מעין תיקון ליל שבועות היה נוהג כבר בחוגי יורדי המרכבה". ראה ליבס, המשיח, עמ' 213, 214. וראה גם, David J. Halperin, *The Faces of the Chariot*, Tuebingen 1988, p. 409. כן ראה מאיר בר־אילן, 'תיקון ליל שבועות – התהוות ותקדימים', מחקרי חג, 8 (תשנ"ז), עמ' 28–48. אולם כיווני הדין שלנו שונים.

3 ראה קובץ בית תלמוד, שנה ב, ויען תרמ"ב, עמ' 87, בהערה. וראה גם ליבס, המשיח, עמ' 212–213.

4 תשבי, מה"ז, ב, עמ' תקלא. על הקשר בין תיקון ליל שבועות ואידרא רבא, ראה ליבס, המשיח, עמ' 208–215.

עמה בתיקוניה שהיא נתקנת', ולקשט אותה בתכשיטים ... תיקון השכינה וקישוטה נעשים בתלמוד תורה, ולפי הזוהר מנהג קדרום הוא, ש'חסידים ראשונים לא היו ישנים בלילה הזה והיו עוסקים בתורה', 'והיה רבי שמעון ו[עמון] כל החברים מרגנים ברינת התורה ומחדשים דברי תורה כל אחד ואחד מהם, והיה שמח רבי שמעון וכל שאר החברים'. המובאות הן מתוך זוהר ח"ג צח ע"א ומן הקדמת הזוהר⁵, ח ע"א לסירוגין. והנה, בחיבור עברי של רבי משה די-ליאון, סוד חג השבועות (הנמצא בכ"י שוקן)⁶ מוצאים אנו את הדברים האלה: "קורי" בתורה ובנביאים ובכתובים ומשם מדלגים בתלמוד והגדות וקורין בחכמות בסתרי התורה עד אור הבקר". לפי הנאמר שם, מנהג זה היה מצומצם ליחידי סגולה בלבד, "אותם היחידים השרידים אשר קורא ה'", שהוא כינוי מובהק למקובלים, או ל"כל אינון חברייה דבני היכלא", ככתוב בהקדמת הזוהר. דבר זה הולם הן את תהליך התיקון והן את מטרותיו, שהרי די-ליאון רואה בימי ספירת העומר משום הכנה לחג השבועות, לאמור, ימי היטהרות וליבו; הלומדים משמשים כשושבינים, והם מגדילים לעשות בכך שהם עוסקים בתורה ברינה; וממילא מביאים לחיבור בין תורה שבכתב ותורה שבעל-פה (תפארת ומלכות, זכר ונקבה).

נקודה אחרת היא, שאף כאן מתואר הטקס כמנהג קדמונים. אמנם י"ד וילהלם מטיל ספק אם אכן היה קיים מנהג זה בפועל, ונראה שהוא מעדיף לראות בכך פרי דמיון בלבד. עיקר טענתו היא, ואי-אפשר להתעלם הימנה, שאין שום עדות מקבילה מספרי דינים או מנהגים של ימי-הביניים⁷. כנגד טענה זו העלה ליבס בבירור מפורט כי קשה לסתור את דברי הזוהר⁸. יתר על כן, את התיאור של רמד"ל מביא גם מקובל בן המאה הי"ד, רבי דוד בן יהודה החסיד, וזה אף חזר וצוטט בספר המוסר של רבי יהודה כלץ, פרק רביעי (דפוס-צילום תשכ"ג, עמ' קכז). חכמים אלה מבני ספרד היו, אך גם באשכנז צוטטו הדברים במחצית השנייה של המאה ה"ט"ז אצל רבי משה מט"ז⁹, שהיה תלמיד המהרש"ל. כך יש להניח שאין זו משאת-נפש או תיאור אידאל בלבד, אלא היתה לכך אחיזה כלשהי במציאות, גם אם לא היתה נחלת ההמונים, ולא נודעה בספרי מנהגים. וכך כתוב בספר אור זרוע של רבי דוד¹⁰:

נהגו הקדמונים ז"ל משרתי עליון שלא לישן בליל שבועות, ועכשו בשתי לילות, וכל הלילה קורין בתורה ובנביאים ובכתובים ומדלגין בתלמוד ובהגדות וקורין

- 5 ראה תרגום הדברים אצל תשבי, מה"ז, ב, עמ' תקע-תקעב. ובלשונו של חמדת ימים, ח"ג, נו ע"ד: "ומנהג התקון הקדוש הזה נתקן על פי דברי הזוהר פרשת בראשית". וראה עוד תשבי, שם, עמ' תקלא-תקלב והערה 214. ראה גם חיד"א, שמחת הרגל (סדילקאב תקצ"ו, א ע"ג): "לעסוק בתורה כפי הסדר המתוקן מרבינו האר"י זצ"ל, ושרש הדבר הוא בספר הזוהר הקדוש, כידוע".
- 6 ראה מאמרו של י"ד וילהלם, 'סדרי תיקונים', עלי עי"ן, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 126. ומשם אצל תשבי, שם, שם, הערה 213.
- 7 ראה וילהלם (לעיל הערה 6), עמ' 127. באשכנז, למשל, אין הדבר נזכר אצל המהרי"ל, ואף לא במנהגות וורמייזא של ר' יודא ליווא קירכום.
- 8 ליבס, המשיח, עמ' 210-212.
- 9 מטה משה, סי' תרצד. המחבר נפטר בשנת שס"ו. ראה בנימין סלניק, שו"ת משאת בנימין, סוף סי' סב. ר"ב סלניק אף הוא היה תלמיד המהרש"ל (עיין שם). לעומתו, ר' אברהם הורוויץ, אבי השל"ה, המאה ה"ט"ז, אינו מזכיר זאת בספרו, עמק ברכה.
- 10 כ"י הספרייה הבריטית 771 (= ס' 5454), דף 72ב-73א. כן נדפס קטע זה מכ"י ששון, באהל דוד, ח"ב, עמ' 1009 (כ"י 1064).

בחכמות סתרי התורה עד אור הבקר. וקבלת אבותיהם בידיהם. והענין הזה טוב ונכון ואשריהם בזה ובכא ... ונכנסת אצל רום בעלה בליל החמשים, אזי הוא זמן הייחוד. [73א] ועל זה מאור הקדוש ר' שמעון בן יוחאי היה מקבץ חברייה לפניו באלו השתי לילות, ואומ' להם: בואו והתקינו תקוני הכלה ותכשיטיה כדי שתעשה המלך והיו יושבים כל הלילה ועוסקין בתכשיטי הכלה הידועה ... להתחבר תורה שבכתב עם תורה שבעל פה, ובניה מכניסין אותה לחופה. והם נרשמי' ונכתבים בספר זכרונות כי הם מרננים רנה וצהלה של תורה בליל שמחת הכלה. והיו משתדלים בברכת חתנים מתורה למקרא ממקרא לכתובים ומכתובים למשנה וממשנה שואבים מים בששון ממעיני הישועה. אלה הם שושביני הכלה.

דומה כי מסגנון הדברים עולה מציאות חיה. אמנם אין לנו עדויות אחרות מתקופה זו, שיש בהן כדי לחזק הנחה זו, אלא אם כן נקבל כמציאות עובדתית את הרמז שבדברי תקוני-זוהר¹¹, כלומר מראשית המאה הי"ד. העדויות שלהלן קשורות אף הן בספרד, ואפשר שיש בעובדה זו כדי להצביע על אפשרות שמהו ממנהג זה כבר היה קיים בספרד, ושמה אין זה אלא מקרה בלבד. על כל פנים, רבי שמעון לביא, ממגורשי ספרד, כותב בפירושו להקדמת הזוהר¹²: "אנחנו נוהגין היום בכל ליל ראשון של שבועות בל"ב פיוטין המיוסדי' אצלנו ע"פ החכמה. אל אלוהי ישראל יעזרנו לאמרם בארץ הקדושה". נוסח הדברים, ובכללם הציפייה לקיים את הטקס (הכולל שלושים-ושניים פיוטים!) בארץ-ישראל, מלמדים על מציאות עובדתית, אם כי הדברים נכתבו בהיותו בצפון-אפריקה. ואולי יש להזכיר גם שר"י קארו שנהג בכך (ראה להלן) היה ממגורשי ספרד¹³. חשיבות מיוחדת נודעת גם לדברי רבי משה בן מימון אלבו, בספרו היכל הקדש שנכתב בין השנים של"ה לשנ"ט: "וחייבין כל בעלי תורה בליל שבועות לעסוק בתורה שבעל פה כל הלילה ליל שהכלה מתקשטת להכנס לחופה עם החתן למחר. ותהיה כונתם בקריאתם לזאת הכונה"¹⁴. ר"מ אלבו, שחי בדרום מארוקו, אפשר שהושפע מספרו של ר"ד בן יהודה החסיד הנ"ל, שבאחרית ימיו נדד מספרד למארוקו. מן המקורות שהוזכרו מתבקשת איזו רציפות מתוך ובתוך ספרד ומארוקו, ובכך יש חשיבות לשאלה אם המנהג כבר היה ידוע קודם המאה הט"ז.

- 11 תיקון ע, קלו ע"א. על כך העיר תשבי, מה"ז, ב, עמ' תקלא הערה 214.
- 12 ליוורנו תקנ"ה, מז ע"ב. ר"ש לביא נפטר בשנת ש"מ, או שמ"ה, או שמ"ח. את ספרו כתב, כנראה, לכל המאוחר בשנת של"א. וראה במאמרו של בעז הוס, בפעמים, 43 (תש"ן), עמ' 52 והערה 5; הנ"ל, 'חיינו וכתביו של רבי שמעון לביא מחבר ספר כתם פז', אספות, י (תשנ"ז), עמ' קי ליד הפניה 4, ועמ' קטו והערה 42. ושם, עמ' קמא, העיר על נוסח כ"י: "ולקרות כל פיוטין".
- 13 ב' הוס, שם (אספות, יא, עמ' קכד הערה 84), מזכיר גם את דברי ר' אברהם סבע, צרור המור, תשל"ה, יד ע"ב (צ"ל: ע"ד). הרי לפניך ספרדי נוסף. אפשר שממגורשי ספרד שבתורכיה למד על כך גם בעל אגודת אזוב, עמ' ריד (כ"י ירושלים/מהלמן 17, דף 118א). מפאת חשיבות דבריו אביא את לשונו: "צריך שיעסוק בתורה שבע"פ כל ליל שבועות וביום קבלת תורה שבכתב ונמצא מוכתר בשתייהן. וכן היו חסידים ראשונים נוהגין שלא היו ישנים בכל הלילה האלון! שהיו עוסקים בתורה והיו אומרים נבוא ונחל ירושה קדושה לנו ולבנינו בשני עולמות".
- 14 היכל הקדש, ס ע"א-ע"ב. יצוין כי גם תלמידו, ר' יעקב איפרגאן, כותב: "צריכין השרידים החרידים ליל שבועות לתקן תיקון הכלה לקרות בתורה ונביאים וכתובים לקשרה עם סוד החתן וקצותיו ועוסקין בסודות התורה ורמזיה להמשיך עליה מימי החכמה" (מנחה חדשה, כ"י ליברפול 12044, דף 483ב. וכן בהמשך, דף 484א).

חשיבות רבה נודעת לאיגרתו המפורטת של ר' שלמה אלקבץ על מה שאירע בשני הלילות. מבלי להיכנס לפרטים הרבים החשובים כשלעצמם, נציין אך זאת כי באותו גילוי קרא המגיד לעלות לארץ-ישראל. כלומר, ליל זה מתקשר לנושא הגאולה. אכן, בהקשרים השונים — אם של הזוהר המדבר על האיחוד המיסטי של הכלה ביום חופתה עם המלך, ואם בהקשר של האר"י שהתעלות היא עד אריך אנפין¹⁵ — מתבצע בתהליך זה תיקון מיסטי חשוב. ממילא עולה צביון מיוחד ליום זה, ולא ייפלא שזכה להתפשטות רחבה ולגיוונים שונים. דוגמה בולטת לביטוי הפיוטי למעמד זה ניתנה ב'כתובה' של המשורר ר' ישראל נג'ארה, שחיבר "על פי מתכונת הנוסח ההלכתי ובצורה של שיר מיסטי"¹⁶, עד שאפילו המקובלים קראו אותה בעת הוצאת ספר תורה.

אכן, באמצע¹⁷ המאה הט"ז התרכו עד מאוד העדויות על קיום המנהג בחוגים שונים, הגם שלא תמיד צוין הנימוק לכך, אלא אם כן הובאו במפורש דברי הזוהר והסתמכו עליו (כמו בספר היכל הקדש הנ"ל, ועוד). הנה, הרמ"ק, בפירושו להקדמת הזוהר, מציין במפורש: "ומה שנוהגים עתה הוא..." (ראה להלן). דברים חשובים ביותר כתב הרמ"ק בפירושו לפרשת אמור¹⁸, מתוכם עולה שהיתה פעילות רבה מאוד בליל התיקון. הרמ"ק עצמו דרש בפני החברים, והם היו נושאים ונותנים בדברי סוד. את התלהבותו הוא הביע במילים: "ומפני יופי מעשה הסדר הזה הארכתי בו". גם ברשימת "חסידיות" הנהוגות בצפת, מאת רבי אברהם הלוי, מדמויותיה הכולטות של צפת בחייה הרוחניים והחברתיים, נאמר כך: "כל בעלי תורה לומדים ליל שבועות עד אור הבקר". אף בקונטרס "מנהגים טובים וקדושים הנוהגים בא"י" של בן-זמנו, רבי אברהם גלנטי (נפטר בשנת 1589), מוצאים אנו: "אחר האכילה מתקבצים בבתי כנסיות, קהל וקהל בב"ה שלו, ואינם ישנים כל הלילה, וקורין תורה נביאים וכתובים, ומשניות וזהר ודרשות בקראי [=במקראות] עד אור הבקר, ואז כל העם טובלים בבקר קודם תפלת שחרית"¹⁹. בסוף המאה הט"ז העיד רבי משה בן מכיר, ראש ישיבה בעין זיתון הסמוכה לצפת: "ראיתי מדקדקים שעומדים על עומדם כל הלילה הזאת ועוסקים בתנ"ך לחבר את האהל להיות א', ועוסקים בתורה שבע"פ רוב הלילה לקשט את הכלה... ואם יכול להתחבר בחברות אנשי אמת רודפי צדק מה טוב ומה נעים שיחשב עמהם להמנות מבני היכלא דמלכא ומשושביניה של כלה"²⁰. לאמור, גרעין הקבוצה הוא אנשי סגולה, ואליהם מצטרפים מבני הקהילה.

מאותו זמן בערך יש בידינו דרשה מאת ר' מנחם רבא מפדובה, ובדרוש שלושים-ואחד הוא עוסק בחובת הלימוד, על-פי הזוהר, בתורה שבכתב ובתורה שבעל-פה בליל שבועות²¹. ובערך מאותה תקופה הם גם דבריו של רח"ו בשער הכונות, המסתמך על

15 בלא להיכנס לפרטי התיאורים. ראה שער הכונות, ענין חג השבועות, פח ע"ד.

16 שלום, פרקי יסוד, עמ' 132.

17 ג' שלום כותב: "החל מראשית המאה הט"ז נתגבש מנהג קבוע" (פרקי יסוד, עמ' 132), אך אינו מביא כל אסמכתא לקביעה זו.

18 אור יקר, כרך יג, ירושלים תשמ"ה, קנט ע"א-ע"ב. אני חב תודה לדר"ר ברכה זק, שציינה לפני מקור זה. וראה זק, בשערי, עמ' 21-22.

19 ראה שכטר, הנהגות, עמ' 298, סעיף טו; ושם, עמ' 295, סעיף ח.

20 סדר היום, סדר חג השבועות.

21 בית מועד, ויניציאה שס"ה, קנג ע"ב. הספר יצא לאור בידי בן המחבר. אף ר"ש לביא מדבר על לימוד בתורה, נביאים ותושבע"פ. ראה כחם פז, ח"א, רצג ע"א.

הזוהר אך תוך מתן הסבר לוריאני. אולם בדברי רח"ו²² כבר מודגשת נקודה (היא נזכרת כבר בהקדמת הזוהר, ט ע"א, אך במשפט צדדי) הנודעת גם בהקשר לנושאים אחרים, והיא שמי שלא יישן כל אותו לילה מובטח לו שישלם שנתו ולא יארע לו כל נזק. ומן הראוי להביא גם מדברי אחד הספרים שתיעד את המנהגים שעל-פי האר"י, הוא ספר פתורא דאבא, מאת ר' אורי סטרעליסקער. בספר זה מודגש ש"כל מי שלא ישן בלילה הזאת כלל, אפי' רגע א', ויהי' עוסק בתורה כל הלילה, מובטח לו שישלם שנתו ולא יארע לו שום נזק בשנה ההוא"²³. ויתר על כן, המחבר ראה בנקודה זאת את גורם ההתפשטות, "ולכן פשט המנהג הזה בישראל לעסוק בתורה כל ליל חג השבועות".

כבר בשנת שס"ה לערך נדפסו דברי האר"י כפסקה בפני עצמה, ולא בספר לוריאני, דבר המעיד כנראה על חשיבות שיוחסה למנהג. בספר היכל השם (ונציה [שס"ה], מד ע"א) נדפסה פסקה תחת הכותרת: "פירוש של הקדוש מהרר"י לוריא אשכנזי זלה"ה". והדברים כמעט זהים לכתוב בשער הכונות²⁴. וכך כתוב שם: "ליל שבועות מתקן כתר לז"א [=לזעיר אנפין] בסוד הבריאה. וזהו סדר הקריאה [ראה להלן אחרי הפניה 51] ... וכמו רביע שעה קודם היום יתקן כתר לנוקביה דז"א בסוד הטבילה שיכוין שהוא ושבין דילה ומוליכה עמו לבית הטבילה" וכו'. אכן, השפעה לוריאנית ברורה נמצאה לנו גם בספר שערי ציון (פראג תכ"ב), בראש השער הפותח את "סדר הלימוד של ליל שבועות והושענה רבה", שבו נכתב: "מנהג פשוט בישראל להיות עוסקין בתורה בליל שבועות ואינם ישינים אפילו רגע אחד כדי להמשיך הכתר לז"א. וכל מי שיכוון לזאת הכוונה ואינו ישן כל הלילה הוא ניצול מכרת כל אותה השנה שכן אותיות כתר הוא כר"ת. ומובטח לו שישלם שנתו ולא יהיה לו שום נזק. והוראות חיי האדם הוא בלילה ההוא. ומלאכי השרת מכתירים לנשמתו בשלשה כתרים כתר תורה כתר כהונה כתר מלכות. אשרי לו בעה"ז וטוב לו בעה"ב".

אחת העדויות החשובות ביותר היא איגרתו של רבי שלמה אלקבץ, המספר ממראה עיניו ומשמע אוזניו²⁵. הדברים התרחשו באדריאנופול, ולפי י"ד וילהלם יש לראות בחוגו של קארו בתורכיה את הגרעין הראשון לתיקון, ואשר אף התרחש בשני הלילות, ומשם הגיע לצפת ושוב חזר ונתפשט בגולה. אולם, לאור העדויות המגוונות שהובאו לעיל, עולה בכירור שקארו אינו הראשון. אף זאת, בלילה הראשון למדור ר"י קארו ור"ש אלקבץ,

22 שער הכונות, ענין חג השבועות, דרוש א, פט ע"א. וכן פרי עץ חיים, שער חג השבועות; נגיד ומצוה, עמ' קמג. וראה לקמן, בסוף הפרק.

23 אורי סטרעליסקער, פתורא דאבא, ירושלים תרס"ה, מ ע"ב; ר' נתן שפירא, מחברת הקדש, קארעץ תקמ"ג, קי ע"ד.

24 יושם לב שרח"ו כותב שם מפורשות על חשיבות התיקון של ליל שבועות, "מה שאין כן בשבתות וימים טובים, וזהו ענין מעלת חג השבועות". נוסח דומה להיכל השם ושער הכונות נמצא למשל בכ"י (חותמת הצנזור: מנטובה 1690) קולומביה X 893 L 62 (=ס' 20671), דף 39; ומעין זה גם בכ"י קולומביה, X 893 L 893 דף 47-א.ב.

25 האיגרת נדפסה לראשונה בראש מגיד משרים [!] של ר"י קארו (לובלין ת"ו). וראה תשבי, חקרי, ב, עמ' 391 הערה 74. הדברים הובאו כלשונם, או בקצרה, או אף ברמיזה במיוחד בראש ספרי תיקונים לליל שבועות. למשל: אוסטרעה תקע"ג, וילנא תקע"ז, אוסטרעה תקפ"ג, שם תקפ"ז, סלאוויטא תקפ"ז, רעדלהיים תק"צ, סלאוויטא תקצ"ו, יוזעפאף תקצ"ט, רעדעלהיים תר"ג, שם תרי"ד, לבוב תרי"ח, זיטאמיר תרכ"ב, שם תרכ"ה, רעדעלהיים תרכ"ז, יאהאנסיבורג תר"ך (?), וילנא תרל"ד, שם תרל"ז, מאונט קיסקא (ניו יורק) [תשט"ו]. במהדורת אמשטרדם תס"ג מופיע בסוף (עט ע"א).

ורק בלילה השני שלאחר ההתגלות של המשנה נקבצו עשרה אנשים. לעומת זה, כתבי האר"י וגם השל"ה עצמו, מדווחים על "מנהג פשוט בישראל"²⁶, וכבר לפי דברי ר' דוד בן יהודה החסיד דלעיל נהגו כך "בשתי לילות". זאת ועוד, ר"י קארו לא הזכיר דבר על המנהג הזה בשלחן ערוך שלו. אפשר שלא מצא לנכון להטיל חובה מיסטית זו על הציבור הרחב. ממילא אתה למד על המגמות השונות שפעלו כבר במאה ה"ז. אולם עובדה זו לא מנעה בעד נושאי הכלים של השו"ע להידרש אל המנהג. וכך מוצאים אנו בדברי המגן אברהם (נפטר 1683), בסי' תצד (וראה גם בכאר היטב, שם, ס"ק ז), המסתמך על הזוהר, ש"חסידים הראשונים היו נעורים כל הלילה, ועוסקים בתורה". והוא מוסיף, כי "כבר נהגו רוב הלומדים לעשות כן". חידוש יש בדבריו בכך שהוא נשען גם על מדרש קדום, כדי "לתת טעם עפ"י הפשוט", ובכך ביקש, כנראה, לבסס את הלגיטימציה. המדובר בדרשה המגנה את ישראל שישנו כל אותו לילה שלפני מתן-תורה, עד שהיה על הקב"ה להעיר אותם עם שחר. הדרישה לדורות להישאר ערים באה לכפר, כביכול, על דרשת חטא השינה של אבותינו. וכן תמצא את השפעת המג"א בספר לשון חכמים, מאת ברוך יהודא ברנדס, פראג תקע"ה, כא ע"ג: "אי' בזהר שחסידים הראשונים הי' נעורי' כל הלילה ועוסקים בתורה. וכבר נהגו רוב הלומדים לעשות כן. ואפשר לתת טעם ע"פ הפשוטה, לפי שישראל הי' ישינים" וכו'. נימוק פשטי הפוך נמצא אצל ש"י עגנון²⁷: "שהיו ניעורים כל אותו הלילה כשהם חרדים ומצפים לקבל את התורה מפי הגבורה". עמדה דומה הביע רבי אברהם אבן עזרא בפירושו לשמות יט יא: "אולי לא יישן אדם בהם בלילה שישמע קול ה' בבוקר". יש לציין, שר' חיים פאלאג²⁸ ביטל הסבר זה מנקודת-מבט מדרשית שלבשה עלילה מיסטית.

טעם קבלי אחר נמצא אצל החיד"א²⁹, המדבר על אהבת חברים ועל ייחודו של ליל זה כסגולה לקרבת אלוהים וקדושה. ואילו בספר חמדת ימים (נז ע"ג—ע"ד) מסכם ומונה שלוש סגולות ללימוד: הלומד יזכה לבנים, הוא יוציא שנתו בשלום, וכן "פועל צדק"³⁰ עם השכינה ועם ישראל להוציא אותם מגלות החיל הזה". כלומר, ללימוד יש מטרות אישיות, לאומיות ומיסטיות.

טעם מיסטי אחר מצוי בספר פרי עץ חיים: "בלילות הללו כמו שביעי של פסח וליל שבועות וליל הושענא רבא מצוה לפרו' ולגלות עומק החכמה, לפי שבאלו הימים הזמן גרמא והוא זמן מוכן לסודו' וראוי לפרשם אז"³¹.

26 פרי עץ חיים, שם; שער הכונות, שם, פט ע"א; מחברת הקדש, שם. ר"י עמדין כותב: "כבר נתפשט המנהג עפ"י [=על פי ספר הזוהר] והאר"י להיות נעורים בלילה זה לעסוק בתורה". ראה עמודי שמים, חלק שערי שמים, אלטונא תק"ז, סג ע"ב. אוסיף כי ר' עמנואל חי ריקי קבע את חובת הלימוד בלילה כאחת התקנות בישיבת חברים מקשיבים. וראה לעיל, פרק עשרים ושישה, הערה 27.

27 עיר ומלוואה, עמ' 702. תפיסה זו מתאימה לחסידות. ראה לקוטי מהר"ח, ח"ג, עו ע"ב, בשם הרב מאפטא. למעשה, בספר שערי ציון (פראג תכ"ב) הודגשו שני הטעמים הללו יחדיו. ראה המובאה לעיל בין הפניה 24 להפניה 25.

28 מועד לכל חי, סי' יב אות יז.

29 לב דוד, בארדיוב תרפ"ו, תחילת פרק לא.

30 בביטוי זה הוא רומז בוודאי לזוהר, ח"ג, צח ע"ב, הכותב (בתרגומי): "מי הוא פועל צדק, אלא הם המתקנים [=המקשטים] את המטרונותא בתכשיטיה, בלבושיה, בעטרתה". אגב, גם נושא הסגולות צוטט בספר מנחת בכורים, ג ע"ב. ראה להלן סוף הערה 82.

31 פרי עץ חיים, קארעץ תקמ"ה, קי ע"ד. אגב, במהדורה זו, שנערכה בידי ר' מאיר פאפרש, נמסרו

למרות כל המקורות, המצביעים בעליל על השורש הקבלי של המנהג ועל טעמיו המיסטיים, מוצאים אנו במאה הי"ח דעה אחרת. רבי יעקב רישר (תחילה היה דיין בפראג, ומשם עבר לגליציה, נפטר תצ"ד), תלמיד-חכם מפורסם, כותב בספר חק יעקב, סי' תצד: "עוד כתבו האחרונים שלא לישן כלילה רק לעסוק בתורה והשכר הוא גדול. וכבר נתפשט המנהג הזה בעיני המון עם ללמוד יחד בעשרה ע"פ התקון, ולומר קדיש וטובלין כשיאיר היום ... ובבית מחו"ז הגאון לא נהגו כך ללמוד בעשרה, רק כאו"א לומד ביחידות, כי עיקר התיקון לא תקנו רק בפני עמי הארץ שאינם יודעים ללמוד, ע"כ אומרים התיקון".

משמע, יש עדויות שונות על מידת התפשטותו של המנהג, מהם שמדברים על עמי הארץ, ומהם על "כל בעלי תורה", והרשות בידינו לפרש אם מדובר בתורת הנגלה או בתורת הנסתר (ר' אברהם הלוי); השל"ה מעיד כי "כבר נתפרסם"; יש שמדברים על רוב ישראל (סדר היום; לב דוד); ויש שמרחיבים עד "כל ישראל" (שעה"כ; פע"ח; חמדת ימים; באירתו של ר' שלמה שלומיל שנדפסה בקבץ על יד, ת"ש, עמ' קלא).

בחיבורים מסוימים הוצאו נשים מכלל חובת הלימוד. למשל, אצל רבי יוסף חיים, בגדד המאה הי"ט³², וזאת למרות שהנשים רשאיות, לדעתו, ללמוד כליל הושענא רבה. אמנם "נועד" לנשים תפקיד אחר, אף הוא נזכר בחיבורים שונים, וכך מסופר באשר לנהוג בעדן³³: "גם הנשים אינן ישנות, ויש מהן שיושבות כל הלילה בעינים פקוחות לנגד כיפת השמים. כל אחת שומרת לרגע אשר בו יפתחו שערי השמים ותערוך את תפילתה ותגיש את בקשתה ... מאמינות הן כי כליל מתן התורה יפתח ברקיע השמים שער ותפילתן תפילת טהרת-לב היא".

מכל מקום נראה כי המנהג כבר נתפשט, והשל"ה שהשלים את ספרו בעשור השלישי למאה הי"ז היה יכול לציין במפורש ש"המנהג הזה נתפשט בכל א"י ובכל המלכות אין נקי, כולם כאחד מגדולים ועד קטנים כן קיימו וקבלו עליהם ועל זרעיהם"³⁴. גם לחוגי השבתאים חדר המנהג, אפשר בשל המוטיב הגאולתי המתלווה לרעיון הייחוד. מכל מקום, בחוגו של נתן העזתי המנהג ידוע³⁵. יתר על כן, כלילה זה ניבא נתן העזתי על שכתי צבי כמשיח ישראל³⁶. אף ספר חמדת ימים, שנתחבר ככל הנראה בחוג קרוב לשבתאות ברבע האחרון של המאה הי"ז, מציין אף הוא שהמנהג נתפשט בכל התפוצות. יש עניין רב בדבריו, שמתוכם אתה למד בכירור גם על האופי המיסטי הנעלה של התיקון, ונביא רק מקצתם: "ומנהג התקון הקדוש הזה נתקן על פי דברי הזוהר ...

הדברים משמו של ר"י צמח בשם רח"ו. אולם בדפוס הראשון, קארעץ תקמ"ב, קא ע"ג, חסרה ידיעה זו. וראה גם דבריו של רבי צבי הירש קיידינובר, קב הישר, סוף פרק צב.

32 רב פעלים, חלק א, סוד ישרים, סי' ט. ונזכר בכף החיים, סי' א אות טו.
33 מהלל העדני, בין עדן ותומן, תל-אביב תש"ז, עמ' 64. והשווה גם ר"י קאפת, הליכות תימן, ירושלים תשכ"ח, עמ' 32.

34 של"ה, מסכת שבועות, אמשטרדם נח"ת, קעט ע"ב. ראה גם וילהלם (לעיל הערה 6), עמ' 129-128.

35 ראה אהרן פריימאן, עיני שבתי צבי, ברלין תרע"ג/1912, עמ' 47; א"מ הברמן, קבץ על יד, ג (יג), תש"א, עמ' רח. עניין מיוחד יש במסופר על שבתי צבי. ראה וילהלם (לעיל הערה 6), עמ' 130-129; שלום, שבתי צבי, א, עמ' 177-178.

36 ראה שלום, שבתי צבי, א, עמ' 175-176; ליבס, המשיח, עמ' 215.

ואילו היו העולם יודעים ומשכילים להבין מה רוצה לומר לקשטא קשוטי כלה ושושביני דמטרוניתא היו מתפלאים ותמהים על גדולת מעלת יקר תפארת קריאה נאמנה בליל הקדש הזה. ואל יתנו דומי להם כל הלילה ששים ושמים לעשות רצון קונם ביראה ובאהבה, ואשרי יוצרו ואשרי חלקו הזוכה לכל הכבוד הזה אשר יוצרו כביכול שש ומתפאר בגוונין שבו עם היותו ילוד אשה חומר קורץ רימה ותולעה להתנשא ולהתרומם להיות מבני מהימנותא ומבני היכלא דמלכא³⁷.

דומה כי מידע חשוב להכרת מידת התפוצה, של המנהג עצמו ושל תכני הלימוד ומקורות ההשפעה, אפשר לקלוט מן ההדפסות השונות של התיקון, ונזכיר מקצתן: לראשונה נמסר על הסדר בתיקון שבת מלכתא של יהודה בן דוד הכהן (קראקא שע"ב³⁸). הוא מציין שקיבל את הסדר בשאלוניקי, ומכאן אתה למד שבפתח המאה הי"ז כבר ידוע המנהג שם, אם כי אפשר שהשפעתו של קארו עדיין הורגשה שם. יתר על כן, הוא אף מספר ש"וכן היה נוהגים שם גם כן סדר של הרב מהר"ר משה קורדיברה ז"ל" (ראה להלן). ובהשפעת מהדורה זו גם בתיקוני שבת, ויניציאה תס"ה, קיז ע"ב; ועוד.

הפעם הראשונה שבה נדפס תיקון בפני עצמו היה "סדר קריאת ותיקין ללילי חג שבועות והושענא רבא" (ונציה ת"ח), לפי הסדר שנקבע בעיר וירונה. ושם בהקדמת המלכה י"ד כתוב: "מנהגן של ישראל קדושים לעמוד בליל שבועות והושענא רבא לקרות בתורה נביאים וכתובים משנה וגמרא אגדה וספרי קבלה, אחד המרבה ואחד הממעט ומכוון את דעתו לשמים ... ואף כי הרבה מנהגים יש בדבר, הגם כי לפי הנראה רובם ככולם ממקום קדוש הם יונקים ... כמו הרם קורדוויירו וכמוהרי לוריא זלה, מ"מ הכל הולכים בדרך אחד אחר העיקר וקורין שלשה שלשה פסוקים של תורה" וכו'. ועוד מובאים שם קטעים מן התנ"ך, המשנה, קצת גמרא, מדרש וזוהר.

"תקוני כלה לליל שבועות כמנהג ק"ק טריפולי דלברבריא יע"ה, שהובא ע"י איש חכם ורופא ואבי הקבלה כמה"ר שמעון לאבי זלה"ה, שגורש מספרד מעיר קאשטיליא והוא בנוי על שבע ספירות" וכו' (ויניציאה ת"מ). קרוב לוודאי שר"ש לביא המפורסם איננו העורך של תיקון זה. יש בו אוסף פסוקים, לא גדול, מותאם לפי סדר הספירות, וכולל גם פרקי משנה, ובסוף גם מהזוהר פרשת אמור. אחרי כל יום "ואומר פזמון השייך למתן תורה", אולם אין שום פזמון רשום שם³⁹.

"שפר התיקונים ... בלילות עצרת והושענא רבה מתוקן ומועתק מספר עץ החיי להרח"ו זלה"ה כאשר קיימו וקבלו מפי ... דברי מלכות⁴⁰ שמים אור המפלא כבוד האר"י" (ויניציאה תנ"ו, תס"ו ועוד). ושם בקצרה: "קודם שתתחיל ללמוד תאמר לייחדא שמיה דקב"ה" וכו'. כולל קטעי תנ"ך ומשנה. בדף מד ע"ב: "ישוררו שירה חדשה בשפה ברורה ובנעימה קדושה ... אור הגנוז בלובן המחשוף" וכו'⁴¹. ובדף מה ע"א: "אחר גמרה של תורה מקרא ומשניות ואידרא, טרם ילכו לטבילה, לישרים נאווה תהלה, פזמון זה כי

37 חמדת ימים, ח"ג, נז ע"א. וראה גם נט ע"א.

38 הביבליוגרפים חלוקים בשאלת התיארוך המדויק. על כל פנים, בין שע"ב לשע"ד.

39 אגב, העתקה בכ"י נעשתה במאה הי"ח, וראייתה בכ"י רוזנטליאנה 563 (ברשימת פוקס 198), אך אין תצלום ממנה בירושלים.

40 על האר"י כמלך, ראה לעיל, פרק שמיני, במיוחד אחרי הפניה 32.

41 הפניה לשיר זה ("אור הגנוז" וכו'), של רמ"ז, גם אחרי קטעי התנ"ך, נמצאת בדף לא ע"ב.

רב הודו ואח"כ יאמרו עלינו לשבח". נרשם: "פזמון נאה לשבועות לשבח אל דעות" וכו', מתחיל: "מלכא שלים הורמן". שני השירים חוברו בידי רבי משה זכות. התיקון הראשון שנערך על-פי סדר הלימוד שבספר חמדת ימים הוא "סדר הלימוד בליל שבועות וליל הושענא רבה" (אזמיר תצ"א), שנעשה סמוך מאוד לאחר ההדפסה הראשונה של חמדת ימים.

"ספר הדרי קודש, והוא פירוש המלות על משנה ראשונה ואחרונה מן ספר יצירה ומאמרי הזוהר אשר מנהגנו ללומדם בליל חג השבועות ובליל הושענא רבה". נערך בידי מאיר בן משה בר"ש מק"ק קארניק תושב ק"ק גלוגא רבתי (דיהרנפורט תקע"ב. טז דפים).

"סדר תיקון ליל שבועות וליל הושענא" [! רבה על פי הסדר שסדר בשני לוחות הברית גם מעט כוונת] [! האר"י ז"ל ומאמר אחד מאידרא רבה לאומרה בליל שבועות ומאידרא זוטא לאומרה בליל הושענא רבה. ובזכות זה יבא הגאולה במהרה בימינו אמין". נדפס בלילובקא חש"ד (1817)?].

תיקון מיוחד לליל שבועות נדפס עוד כעשרים ושבע פעמים עד שנת תק"ס (1800), ועד שנת תקצ"ט (1839) — עוד חמישים וחמש פעמים. בעיקר נדפס באמסטרדם ובונציה. במזרח אירופה נדפס לראשונה, כמדומה, בזלוקווא תצ"א. להלן נציין עוד את תונס תרס"ב, ובמיוחד את זה של ברלין תרפ"ז.

לתימן חדר המנהג, כנראה, רק במאה הי"ח. כך ציין גם הרב קאפח, כי "בסידורי תימן העתיקים לא נזכר שום סדר ותיקון-קריאה לליל שבועות"⁴². על כן רואים אנו כי יש הלומדים שם לפי הסדר "הנדפס במחזורים ובסידורי-ספרד", ויש הלומדים את ספר המצוות של הרמב"ם⁴³.

לפי מנהג קהילת גרדאיה שבאלג'יר, "עורכים תיקון ליל שבועות לפי הסדר שבספר קריאי מועד. לפי מנהגנו אין לומדים את המשניות"⁴⁴. תיקון צפון-אפריקאי נוסף הוא מנחת בכורים (ליוורנו תרל"ה), שנערך על-פי חמדת ימים, ובהקדמה כתוב: "וכבר נתפשט המנהג בכל תפוצות ישראל לנדר שינה מעיניהם בליל התקדש חג הקדוש הזה ועומדים על עמדם כל הלילה, עוסקים בתורה נביאים וכתובים לחבר את האהל להיות אחד".

אמנם יש לציין, שגם בתקופות מאוחרות יש מקומות שאין המנהג נזכר. למשל, בספר השומר אמת של ר' אברהם אדאדי, המשקף את מנהגי טריפולי, מדובר על לימוד עשרת הדיברות והאזהרות ביום החג, אך אין זכר ללימוד בליל החג. הדבר בולט גם על רקע העובדה שכן מדובר שם על לימוד בליל הושענא רבא.

ככל שמנהג הולך ומתפשט קמים לו מתנגדים, שברוך כלל אינם יוצאים גלויות נגד

42 אמנם נמצא זכר המנהג בכ"י קדום, כ"י מכוון בן-צבי 1156, דף 22א, שנכתב ברדאע בשנת תכ"א, והוא סידור המהרי"ו (אמנם בהעתקה משנת שצ"ז אין קטע זה). המדובר בהעתקה מלאה של תקון שבת מלכתא (ראה לעיל ליד הפניה 38). לשאלה אם היתה לכך השפעה מעשית, אין בידינו תשובה לפי שעה, אך יושם לב להעתקות בכתבי-יד של התיקון שנמצאות, למשל, בכתבי-יד שנוכרו אצל בניהו, תולדות, עמ' 141, 143; וכן כ"י מכוון בן-צבי 3197 (=ס' 27484 = מס' 128 בקטלוג של טובי), דף 111, שנערך על-פי השל"ה. וכיוצא באלה. וראה גם בקטלוג אהל חיים, כרך ב, בעריכת י' ייבין, ניו-יורק תשנ"א, עמ' 404. וראה קאפח, שם (לעיל הערה 33), שם.

43 וראה, למשל, לקמן ליד הפניה 73.

44 ראה יעקב מ' פרטוש, 'סדר התפלות לפי מנהג יהודי גרדאיה (אלג'יריה)', תגים, ב (תשל"א), עמ' 105. וראה להלן לפני הפניה 62.

המנהג עצמו, אלא נגד גרורותיו. למשל, בספר חמדת ימים מתמרמר ש"רבים עתה עם הארץ המטים עקלקלותם למהר בסדר למודם ובעלות השחר התרדימה נופלת עליהם וישכבו וירדמו". אף חושש הוא "שמא יאנסו בשינה ההיא ויקראו ק"ש שלא עם הצבור או שלא בעונתה ונמצאת תקנתם קלקלתם" (ס ע"ב). אכן, ספרי הלכה שונים שאינם להוטים אחר הקבלה, אך עם זאת אינם יכולים להתנגד לסדר של לימוד תורה, עומדים על כך שמי שלא יתפלל שחרית כראוי, מוטב לו שלא יהיה ער בלילה⁴⁵. יש המתנגדים לסדר התיקון מפני שאינם יודעים בסתרי תורה. וכדבריו של בעל חמדת ימים (נט ע"ב): "ואולם אל עם לא יחרדו לאמר, מה כל החרדה אשר חרדת עלינו בקריאתה, שלא יאות קריאתה אפס למשכילים בתעלומות עמקי סודותיה, לא למשוללי דעת החכמה פן נכוה בגחלתה כי תאכלנו האש הגדולה הזאת"⁴⁶.

כמו כן מוצאים אנו בספר כף נקי (כ"י ירושלים 1006 8°, דף 24 ע"ב) של ר' כליפא בן מלכא, מאמצע המאה הי"ח במארוקו:

בחג השבועות באתי להזכיר ולהזהיר לנזהר ויזהיר כזוהר הרקיע, הנוהגים ללמוד בליל הסדר הנז' בתיקונים שנעשו לקריאה זו מה טוב חלקם, אם כח בהם לעמוד בהיכל המלך ה' צבאות ולהתפלל למחר בלתי מתנמנמנים או כמעט נרדם בק"ש ותפילה והזמירות וקריאת ס"ת ביום מתן תורתנו כשרידים אשר ה' קורא כהרשב"י ע"ה וחביריו. אבל מי שכל הלילה לומד מעט ומתענג מעט בשתיה ועשק ושיחה ב"מ [=בר מינן] לא די לו שלא טוב עושה, וכמ"ש בעל טור ברקת להוכיח ללומדים על זה, ומתבטל מעונג יום טוב בעבור הבל ורעות רוח, אלא ח"ו ענוש יענש על ביטול ק"ש ותפילה ביום הנכבד הזה. ובודאי מי שלא יוכל לעמוד על עצמו בלי שינה, וכ"ש המבלה הזמן בשיחה בטלה ותענוגים טוב לו שלא ללמוד כי אם מעט לזכר בעלמא ולישן כדי שלא יתבטל ממצות ק"ש ותפלה שהם מצות דאורייתא בשביל מנהג הותיקין שנתחדש אצל כל בעל הבית ואינם עושים אותו כתקנו, שרבים כעה"ר [=בעוונותינו הרבים] עושים אותו ליוהרא, המקום יכפר בעדם ... ובעל חמדת ימים האריך להוכיח על זה וכתב איך תתקבל התוספת אם לא נעשית החובה. יפה אמר, חן חן ושפתים ישק.

פעמים אתה מוצא קו נוקשה פחות. למשל, בתיקון שנדפס באמשטרדם תס"ה (בשער הפנימי: כד אלול שנת הת"ס), מודיע המלבה"ד כי אף-על-פי שכבר נדפסו תיקונים לסדר הלילה הזה, אבל "אולי לא נתפשטו התיקונים בישובים שיוכלו ללמוד מה שבאפשרות ללמוד מן הספרי' שביד', אע"פ שאין יכולים ללמוד ככל התיקון מ"מ מפני שכוונתם לש"ש [=לשם שמים] הקב"ה מצרפ' למעשה ואז טוב להם. [ואילן] והחרדים לדבר ה' ישתדלו שיהי' עשרה ... ויוכלו לומר י"ג קדישים ... צריך ללמוד חלק מזוהר ותרי"ג מצות", וכן שישה פסוקים מכל פרשה, ואף ממשנה, גמרא ומדרש. כלומר, בפני החרדים לדבר ה' מוצגת דרישה גבוהה יותר מן הציבור הרחב, שכוונתו טובה וככל שילמד יהיה בכך מעשה חיובי נאות.

באותה מידה יש חשיבות לעובדה שבבתי מדרשם של חכמי ההלכה נשאלות שאלות

45 ראה גם חיד"א, לב דוד, פרק לא, עמ' 101.

46 ראה, למשל, חמדת ימים, ס ע"ב, המכריע שלא לברך מפני הספק. וכן ראה בסידור רבי שניאור זלמן מליאדי; לקוט פסקי הלכה ומנהג, עמ' יז.

שצומחות מקיום הטקס. הווה אומר, ההתפשטות מתחוללת למרות הנסיונות לצמצמה. למשל, הרב עובדיה יוסף דן (תוך ציטוט מקורות קודמים) בשאלה: "מי שניעור בליל חג השבועות במשך כל הלילה ללימוד התיקון, כנהוג [ההדגשה שלי], האם צריך לברך ברכות התורה לאחר עלות השחר של יום חג השבועות?" כיוצא בכך, נזכיר את הדיון, אם יש לברך על נטילת ידיים עם שחר⁴⁷.

חומר הלימוד

אצל פילון ראינו את העיסוק בחסידות ובתפילה. אצל רבי משה די-ליאון, בחיבורו העברי, מצאנו: תנ"ך, משנה, תלמוד, אגדה וספרי תורה. ולפי הזוהר, ח"א ח ע"א — תורה, נביאים, כתובים, "מדרשות דקראי וברזי דחכמתא". לפי הזוהר, ח"ג צח ע"א, לומדים בלילה תורה שבעל-פה, וביום — תורה שבכתב⁴⁸, וכך מתרחש החיבור המיסטי. בדורות שלאחריהם, מופיעות כל האפשרויות הללו. לפי ר' אברהם גלנטי, שלשונו קרובה לזו שבהקדמת הזוהר, לומדים תנ"ך, משנה, זוהר ודרשות. ומפורש יותר אצל ר"מ אלבו: "לקרות תחלה פסוקים מן התורה והנביאים ומן הכתובים, ואחר כך קובעין קריאתם בתורה שבעל פה משנה ותלמוד והלכות ואגדות וסודות התורה, כמו שכתב הזוהר בפרשת בראשית דף ח" (היכל הקדש, ס ע"א-ע"ב). תיאור מפורט יותר מביא הרמ"ק, בפירושו להקדמת הזוהר: "ומה שנוהגים עתה הוא: תורה מעשה בראשית, ועשרת הדברות מפרשת בחודש השלישי עד תומה, ופרשת ואל משה אמר שבפרשת משפטים, ופרשת ועתה שמע ישראל ועשרת הדברות שבפרשת ואתחנן, והרי תורה. ומרכבת יחזקאל והרי נביאים. ומזמור כהנדוף [=מזמור סח] והרי כתובים. וג"כ שיר השירים שהוא כלה בתוך חתן, ורות שהוא חתן אחר כלה. ומסכת אבות שהוא מילי דחסידותא, ומשנה ואזהרות דר' שלמה גבירול שהם תרי"ג מצות שהם תיקוני כלה, ואח"כ עד אור הבקר ברזין דאורייתא"⁴⁹.

לפנינו אפוא חלוקה מוגדרת ומפורטת של טקסטים, שעיקר עניינם סובב על מתן תורה ועל עצמו של יום מבחינה מיסטית כחיבור חתן וכלה. מסגנון הדברים כאן, ועוד יותר מן המובאה שלהלן, שנלקחה מפירושו לפרשת אמור, נראה שרמ"ק הוא אבי הסדר המגוון, הן מבחינת הנושאים הנלמדים בלילה והן מבחינת החלוקה לרמות הלומדים. ואלה דברי הרמ"ק:

יעסוק האדם מעט באנ"ך ולא ירבה אלא כשעה, ואחר כך ישנה מעט במשנה ותלמוד שהם מכלל תכשיטי כלה ולא ירבה אלא כשעה. ושאר הלילה עד הבוקר במדרשים ואגדות והצנועים אשר חלקם בסוד התורה אין עסק יפה מללמוד הזוהר במקום מדרש ואגדה. ומה שנהגתי לפני חברי בזה הוא שאנו קוראים מעשה בראשית עד ויכולו שהם כלל שבע ימים עליונים ובהם תכשיטי הכלה, ואגב אורחין אנו מפרשין בה קצת מסודותיה מה שמזידמן [האם יש פה רמז לטכניקה

47 שו"ת יחזה דעת, ח"ג, סי, לג.

48 ראה על כך אצל תשבי, מה"ז, ב, עמ' תקלא הערה 213. גישה זו נשמרה גם אצל ר' אברהם סבע ור' יצחק האזובי (ראה לעיל, הערה 13).

49 אור יקר, ח"א, ירושלים תשכ"ב, עו ע"ב. על קריאת אזהרות כחלק מן הלימוד בשבועות במארוקן, ראה גם מנחה חדשה, שם (לעיל, הערה 14), דף 486א.

של הגירושין?]. ופרשת יתרו מבחדש השלישי עד סופה שבה עשרת הדברות, ופרשת ואל משה אמר שבפרשת משפטים, ופרשת ואתחנן בענין הדברות. והרי זה כלל התורה. וכדי שיהיה תורה שבעל-פה לעיקר באיזה פסוק איזה חידוש כפי מה שמעוררים החברים והשואלים ונושאים ונותנים. נביא מרכבת יחזקאל, ויש בה חידושים כתובים אצלנו בפרשת נח מהזוהר ובפרשת אחרי מות ובתחלת שיר השירים בדרישות החקירות. וכתובים שיר השירים דאיהו תיאובתא דכלה לגבי חתן, ורות דאיהו תיאובתא דחתן לגבי כלה, ומזמור כהנדוף עשן [=מזמור סח] דאיהו ענינא דיומא. ובמקום משנה מסכת אבות שהוא מילי דחסידותא עם טעם איזה ענין או איזו משנה על דרך האמת והיינו תלמוד. ואחר כך האזהרות שבו נכללו תרי"ג מצות. ושארית הלילה בזוהר בפרשת יתרו בסודות דשייכי בענייני דיומא, וכפי התעוררות השואלים והדורשים.

דומה שאין עדות קודמת לרמ"ק על תיקון מפורט, פעיל ותוסס כל כך. יש רגליים לדבר שסדר זה, לפחות בעיקרו, היה נוהג בשאלוניקי בראשית המאה הי"ז, ככתוב בסוף ספר תקון שבת מלכתא (הנזכר לעיל). גם במקורות לוריאניים מופיעה חלוקה מפורטת, ועם זאת אין בהם נוסח אחד. לפי רח"ו, יש לקרוא שלושה פסוקים מראש כל פרשה ושלושה מסופה, ולהאריך בפרשות העוסקות במתן תורה ובענייני חג השבועות, שלושה פסוקים ראשונים ואחרונים מספרי נ"ך, הפטרות החג, מגילת רות כולה, ובעיקר: "ואח"כ שאר הלילה בסודות התורה ובספר הזוהר כפי השגת שכלך"⁵⁰. תוספת קלה (על תוספת אחרת, ראה להלן) נמצאת בפרי עץ חיים (כך בשתי המהדורות הראשונות), לפיה בסוף כל ספר צריך להתכוון לשמות הקדושים היוצאים מסופי תיבות ספרי המקרא שמספרם עשרים וארבעה כנגד עשרים וארבעה⁵¹ תכשיטי הכלה, המנויים בישעיה פרק ג. כדברי ספר פרי עץ חיים נמצא גם במקורות לוריאניים אחרים⁵².

בקטע הלוריאני שנדפס בספר היכל השם (ראה לעיל אחרי הפניה 23) קוראים אנו: "וזהו סדר הקריאה, בראשית עד אלה תולדות השמים, ו' פסוקים מתחלת כל פרשה, ופרשת יתרו בחדש השלישי עד סוף הפרשה, ופרשת ואלה המשפטים ויאמר ה' אל משה עלה אלי ההרה עד סוף הפרשה, ופרשת ואתחנן ויקרא משה עד וכתבתם, וכן מכל נביא ג' פסוקים ראשונים וג' אחרונים, וביחזקאל הפטרת המרכבה, וכן בחבקוק וה' בהיכל קדשו וכו', גם מכתובים ג' פסוקים ראשונים וג' אחרונים, ופסוקי איכה יקרא בלחש, ובתורה שבע"פ משנה א' מתחלת המסכתא ומשנה א' מסופה, עד אור היום". שני דברים ראויים לציון בפסקה זו. האחד, יש פה פירוט לפי פסוקים מסוימים, והוא ידוע לנו בעיקר

50 שער הכוונות, פט ע"א. וכן פתורא דאבא, שם (לעיל הערה 23), מ ע"ב–ע"ג. יש להניח, שאותם חברים שנתקצו בכיתו של הרח"ו, כפי עדותו של ר"י צמת, הנזכרת בפרי עץ חיים, שם, למדו לפי עומק הכוונות המיוחדות להם. למעשה, בכל כתבי האר"י, וההולכים בעקבותיהם, כגון בספר טוב הארץ, מתלוות כוונות לקריאה.

51 הערתו של ליבס (המשיח, עמ' 208 הערה 4) על דברי וילהלם, אינה במקומה. שכן לכל אורך הספרות הרבנית והקבלית מדובר, בהקשר הנידון, על עשרים וארבעה תכשיטים. הדברים מפורסמים, ואין צורך למצות את הדין דווקא כאן. זאת ועוד, סבורני, שאף עשרים וארבעה מיני הטומאה ("זינין דמסאבותא") הנזכרים בזוהר ח"ג עט ע"א (אם כי באותו עמוד גופו נזכרים גם 125 מינים) אינם אלא מדרכי ההקבלה של בעל הזוהר.

52 כגון: שו"ע האר"י, ירושלים תשכ"ג, עמ' קמב–קמג; מחברת הקדש, קארעץ תקמ"ג, קיא ע"א–ע"ב; משנת חסידים, קז ע"ב; חמדת ימים, נט ע"ד; ועוד.

מחוגו של האר"י; האחר, הפסקה דומה ברובה מאוד למה שראינו מכתבי רח"ו, ואילו סופה, המחייב גם לימוד משנה, אינו מצוי אצל רח"ו. אדרבה, כפי שנראה להלן, קיימת התנגדות ללימוד משנה. ואפשר שאין עדות זו אותנטית, ויש בה משום שילוב מאוחר של דברי רח"ו והמסורת על הרמ"ק או על ר"י קארו.

שילוב כזה מוביל אותנו אל השל"ה. קרוב להניח, שאף השל"ה — שאסף מקורות לוריאניים רבים ושילבם לתוך ספרו, ואף בנידון דנן כתב כי "סדר הלימוד של זו הלילה כבר נתפרסם ונודע לרבים ע"י הקונטרסין [הלוריאניים] שנתפשטו"⁵³ — הושפע גם כאן מרח"ו, עם שגיוון את החומר בצורה משמעותית יותר⁵⁴, וגם הוסיף נופך משלו, כדבריו. אף הוא קבע לקרוא "הכל בניגון הטעמים" ולפי סדר זה: שלושה פסוקים ראשונים ואחרונים מכל פרשה [וכך גם בשערי ציון, פראג תכ"ב] ומכל ספר מקראי, ובפרשיות מסוימות אף יותר משה פסוקים, וכן במסכתות המשנה תחילה וסוף, וכן בספר יצירה, זוהר פרשת אמור, תרי"ג מצוות⁵⁵, ולקראת בוקר — שיר השירים⁵⁶. את כל הלימוד הזה מחלקים ליי"ג חלקים, ולאחר כל חלק יאמרו קדיש, ובסך-הכל הגענו למנין שלוש-עשרה שהוא בגימטריא אח"ד⁵⁷. ובכן, עיקר התוספת נעוץ בלימוד המשנה, ספר יצירה ומניין המצוות (כמו רמ"ק). השל"ה הושפע, כנראה, גם מר"ש אלקבץ, המעיד על "הסדר שתקנתי וסדרתי בלילה ההוא". ולפיו עולה, כי לא קראו מכל פרשה (בניגוד לרח"ו והשל"ה עצמו), אלא פרשיות נבחרות מן התורה הקשורות בעיקר במתן תורה, וכן פרשה ראשונה מבראשית ואחרונה מדברים; הפטרות החג; ממזמורי תהלים; שיר השירים ורות; סוף דברי הימים. "וכל זה באימה ביראה בניגון בטעם לא יאומן כי יסופר". לאחר מכן למדו "משנה כל סדר זרעים ואחר כך למדנו ע"ד האמת"⁵⁸. יש להניח, שמקומו של לימוד המשנה⁵⁹ והתגלות המגיד אל קארו היו מכריעים אצלו. הכרעה זו נתנה את אותותיה אצל קצת חכמים אחרים, ואף חדרה לספרי תיקון רבים⁶⁰. לעומתם, בספר טור ברקת, סי' תצד,

53 של"ה, שם (לעיל הערה 34), קצט ע"ב. וראה גם בניהו, תולדות, עמ' 119. מבחינה זו, מעניינת השוואת המנהגים, והערכתם, כפי שנמצאת לפנינו באיגרת של ר' שלומיל שנרפסה ע"י ש' אסף, איגרת נוספת של ר' שלמה שלומל מדרוניץ, קבץ על יד, גיג (ת"ש), עמ' קלא.

54 ראה גם מרוז, חבורת, עמ' 48–50. ספרי תיקון שונים מציינים שהם ערוכים לפי השל"ה, כגון: אמשטרדם תס"ג (ושם: תנ"ך, משנה, ספר יצירה, זוהר ותרי"ג מצוות. אין אידרא); כ"י מכון בן-צבי 3197; ועוד.

55 קריאת אזהרות, לסוגיהן, נזכרת במקורות לא-מועטים, ולא דווקא קבליים. וראה ש"י עגנון, עיר ומלוואה, ירושלים תשל"ג, עמ' 701, 702. וראה לעיל הפניה 43 — ספר המצוות של הרמב"ם; הפניה 49 — מדברי רמ"ק. וראה גם ספר מנחת בכורים, ליוורנו תרל"ה, בתחילתו: "ובארצות המערב קורין אזהרות רבי יצחק בן ראובן אשר שמנו לפניך".

56 גם בחמדת ימים, ס ע"א, מצייין זאת "לעורר אהבת הריעים והדודים עליונים למעלה".

57 של"ה, שם, קצט ע"ב–קפ ע"א. וראה גם וילהלם, שם (לעיל הערה 6), עמ' 129, המציין גם את התנגדותו החרפה של חמדת ימים, והיא בדף נח ע"ד. התנגדות לכך הביע גם ר"ח פאלאג'י, מועד לכל חי, סי' יב אות כב.

58 של"ה, שם, קפ ע"א.

59 אמנם גם בחיבור העברי של רמד"ל (לעיל, בראשית הפרק) נזכרה המשנה במפורש (ראה תשבי, מה"ז, ב, עמ' תקלא סוף הערה 213), אך יש להניח שקארו לא הכיר חיבור זה.

60 במהדורת מנטובה תט"ו, שנרפסה לצורך "חבורת חצות לילה של עיר פירארא" בהנהגת ר' ישמעאל מפאנו, נזכר בהקדמה "מנהגינו הטוב ... לקרוא בכל שני לילות אלו מקרא משנה כסדר הזה". אכן, נרפסו בו רק קטעי מקרא ומשנה, ותו לא. וראה גם אמשטרדם תנ"א, הכולל: תנ"ך, משנה, קצת גמרא, מדרש זוהר. יש לציין, שר' יעקב אבן צור ממארוקו כתב פיוט למשנה

יוצא רבי חיים הכהן נגד לימוד המשנה. גם החיד"א כותב⁶¹: "אין נכון בליל שבועות ללמוד משניות בשום אופן", והוא נותן לכך טעם קבלי ועוד מוסיף וקובע: "אלא יתעסק ברזי אורייתא, ואי לאו בר הכי הוא, ילמוד מדרש ולא משנה". אף הוא מעיד כי "כן נתפשט המנהג בעיר הק' ירושלים ת"ו ועה"ק חברון ת"ו שאינם לומדים משניות באור שבועות, ומסתמא הכי נהוג בעה"ק צפת תבנה ותכונן". וכן ראינו לעיל דוגמה מפורשת מהצהרת קהילת גרדאיה, שלפי מנהגם אין לומדים משניות.

לפי מקורות אחדים קראו את אידרא רבא⁶². כך מובא בפרי עץ חיים⁶³: "אחר כל הסדר נוהגין החבירים לקרות אדרא רבא מן זמן הרב ר' אפרים פאנצטיירי⁶⁴ ז"ל". תוספת חשובה יש בתיקון ליל שבועות של הרמ"ז, שנדפס בסוף ספר טוב הארץ⁶⁵: "ואחר כך צריך לקרות ... באדרא רבא אע"ג דלא ידע מאי קאמר⁶⁶, כי תיקון גדול ועצום מאד למטרוניתא ולנשמתו, כנודע מכמה טעמים". אדרא רבא כלול גם בסדר הקריאה שבס שיערי ציון (פראג תכ"ב). אף לפי הכתוב בספר חמדת ימים, מתחילת הלילה ועד חצות יש לקרוא תנ"ך, שישה פסוקים (ראשונים ואחרונים) מכל פרשה. ואילו מחצות ועד הבוקר – תורה שבעל-פה⁶⁷, ובכלל זה סודות. ואילו "המנהג ליראי ה' ולחושבי שמו לקרוא האידרא רבה". כלומר, יש בכך עניין מיסטי מיוחד (נח ע"ד – נט ע"ב). ולפיכך קוראים את האידרא בעמידה. אף מקובלים אחרים⁶⁸ חזרו על הדרישה ללמוד אידרא, וכך גם נדפס בהרבה ספרי תיקונים⁶⁹. ר' חיים פאלאג'י (אות יח) הוסיף כי יש לקרוא מעומד אם אין זה מכביד על הלומד. אף הוא הקדים לפני האידרא את פתיחת אליהו. ויש שלא הרחיקו לכת ונהגו על-פי הזוהר ח"ג צח ע"א, כלומר, נהגו ללמוד בלילה תורה שבעל-פה בלבד, ואילו

לליל שבועות, מתחיל: "שתי תורות הם לנפש מרפא", נדפס בעת לכל חפץ, נא אמון תרנ"ג, מח ע"א (דודון, ש-2276). וראה גם ב' בר-תקוה, פיוטי ר' יעקב אבן צור, ירושלים תשמ"ח, עמ' 61. אציין גם את שכתוב בכ"י קולומביה X893 L893 (=ס' 23376, מן המאה הי"ח), דף 47: "ובתורה שבע"פ יקרא משנה אחת מתחלת כל מסכתא, ויש מוסיפין משנה אחת בסוף כל מסכתא ולא יפסוק פומיה מגרסא".

61 לב דוד, שם (לעיל הערה 29), עמ' 102. וראה גם ר"ח הכהן, טור ברקת, סי' תצד, פיעטרקוב תרל"ח, ע ע"ג; חמדת ימים, נט ע"א, הסומך על ר"ח הכהן. וראה גם גליס, מנהגי, עמ' קמד.

62 על חשיבות עובדה זו, ראה בהרחבה ליבס, המשיח, עמ' 208-215.

63 שער חג השבועות. אך קטע זה מצוי רק בדפוס השני, קארעץ תקמ"ה, שהוא מעריכתו של ר' מאיר פאפרש, ואינו נמצא בדפוס הראשון. אף-על-פי-כן נזכרת הידיעה משמו גם במקורות אחרים. ראה, למשל, נגיד ומצוה, עמ' קמג. בשו"ע האר"י, עמ' קמג, נזכר בסתם.

64 "והרב הזה היה בזמן מהרח"ו ז"ל, ודמשק מנוחתו" – מעיד החיד"א, לב דוד (לעיל הערה 29), עמ' 101-102. וראה עליו רגנית מרוז, 'מליקוטי אפרים פאנצטיירי', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י (תשנ"ב), עמ' 211 ואילך.

65 ונציה תט"ו, עה ע"ד. ובדיוק באותה לשון בשערי ציון, פראג תכ"ב. ראה גם בניהו, אבן מוסא, עמ' ע הערה 116.

66 השווה את דברי הכיבושין שבחמדת ימים, נט ע"ב.

67 הבחנה זו נמצאת כבר לפני כן, בטור ברקת, ע ע"ג – ע"ד.

68 למשל, חיד"א, כף אחת, סי' כב אות ג; ר' חיים פאלאג'י, מועד לכל חי, סי' ח אות יב; ועוד.

69 כגון: ויניציה תס"ו, תונס תרס"ב, ועוד. ומן הדין להעיר, כי עורכי התיקונים, ואולי הציבור עצמו צירפו סדרי אמירה. למשל, סדר קריאת ותיקין בלילי חג שבועות והושענא רבא, אמשטרדם תס"ח, נערך, ככתוב בשער, על-פי השל"ה עם מעט כונות האר"י. אכן, רוב הסדר הוא לפי השל"ה, אך שולבה לאחריו ההוראה: "אחר זה ילמוד האדרא רבא", שאינה לפי השל"ה, כזכור, אלא מנהג לוריאני, הגם שהאידרא לא נדפסה כאן. וכן בסדר הלימוד בליל חג השבועות ובליל

ביום — תורה שבכתב⁷⁰. הרי לך גיוון רב, וכפי שציין המלכה"ד בהקדמת המו"ל של התיקון שנדפס בונציה ת"ח, בהעידו על "הרבה מנהגים". במיוחד יש לציין עוד את שפר התקונים (ליוורנו תר"ס), בעריכה צפון-אפריקאית⁷¹, והוא כולל קטעים מתקוני זוהר, אידרא וספרא דצניעותא; מהדורת תונס תרס"ב, שבה מופיע התנ"ך בקצרה, מגילת רות במלואה, אידרא ותפילות שונות לפני הלימוד ולאחריו.

עניין מיוחד יש בתיקונים שנערכו בגרמניה. הנה, בתיקון של זליגמן בער⁷² מציין בהקדמה את תולדות החג ועומד על חשיבות לימוד תורה בלילה, וכל שכן בליל שבועות "שהוא ליל מתן תורתנו ... וע"כ החרדים אל המצות מאז היו שקודים להגות בתורה בלילה הזה, וגם בליל הושענא רבא התנהגו ככה בעבור כי הוא ליל חתימת הדין ... אך לא היה לימודם ע"פ סדר קבוע גם לא בהתאסף עם אלא היחידים היה לומד כל אחד בפני עצמו את שעורו אשר לו זה עד חצות וזה עד אשמורת הבקר ... ומנהגנו להתקבץ במנין עשרה וללמוד בסדר קבוע". לדעתו, המנהג נתפשט מימי ר"י קארו ור"ש אלקבץ, ואחריהם הוסיף השל"ה את ספר יצירה ותרי"ג מצוות (של"ה, קעט), ור"א פנצירי — את האידרא (נגיד ומצוה, סד ועה), והרמ"ז הוסיף תהלים ופיוטים, לפי הסדר הנוכחי: תחילה וסוף מפרשיות התורה וספרי נ"ך, רות כולו, כמה מזמורי תהלים, משנה תחילה וסוף, חלק מספר יצירה, זוהר לפרשות אמור ובראשית, תרי"ג מצוות של הרמב"ם, קטע מאידרא רבא⁷³. ואילו בשנת תר"ס נדפס בברלין קונטרס המכיל אך ורק תפילות לפני הלימוד ולאחריו — לשבועות ולהושענא רבה. נוסח רחב יותר יש ב"תקון ליל חג השבועות / ליל מוכשרת ומסוגלת להכנה לחדש קבלת התורה הק" (ברלין תרפ"ז). יש בו ילקוט קצוצר של מדרשים לכל אחד מחמשת החומשים, עשרת הדיברות, ועוד שני פסוקים, וכן ליחזקאל, חבקוק (שהפטרות החג לקוחות מהם), תהלים (שמחברו, לפי המסורת, הוא דוד המלך, שנפטר בחג), רות, וכן על פרק קנין תורה הנספח למסכת אבות, ומשהו מן הגמרא. לאחר רמיזה לתפילת "אתה בחרתנו" (נוסח מיוחד המופיע בספרי תיקונים שונים) כתוב בפתחה: "עורי עורי כימי קדם דורות עולמים בליל זה / צהלי ורני כי גדול בקרבך קדוש ישראל בליל זה / פצחו רננו יחדו בליל זה / לחדש בקרבנו קבלת התורה הק' שנתנה לנו מפי הקב"ה ע"י משה רבנו בהר סיני / יהי רצון שנזכה להיות ממקבלי התורה ע"מ לשמור ולעשות ולקיים, אמן".

משום חשיבות הנושא נתקנה תפילה ארוכה "לומר קודם סדר הלמוד ומדובר בה על פרטי כוונת הרב" (חמדת ימים, נט ע"ג-ע"ד. צוטטה, בלא ציון המקור, סמוך לאחר מכן בספר גדולת משה [שאלוניקי תק"ז], טו ע"ב-יו ע"א). קדמה לכך תפילה שחיבר רמח"ל לליל שבועות קודם הלימוד⁷⁴, ואחרת אחר הלימוד⁷⁵. גם החיד"א התקין תפילה

הושענא רבה, בעריכת יצחק בן אריה יוסף דב (ד"ר זליגמן בער), רעדלהיים תרל"ח. בסופו מובא קטע מאידרא רבא.

70 למשל, רבי שלמה אלגזי, מעלפת ספירים, ירושלים תשט"ו, עמ' 5: "לפי שביום יבא התורה שבכתב ואז יתחברו כאחד".

71 בראשו שיר של המשורר דוד אלקאים ממוגדור.

72 ראה עליו לעיל בסוף הערה 69.

73 בליל הושע"ר: ספר דברים, תהלים, קטע מזוהר אמור וצו, קטע מאדרא זוטא.

74 ראה תשבי, חקרי, ג, עמ' 693, 718-719.

75 שם, עמ' 706-710.

לאומרה "אחר כל הלמוד סמוך לעמוד השחר" (כף אחת, סי' כ אות ז). "שיר לליל שבועות והושענא רבה ושביעי של פסח אחר הלימוד קודם הזוהר", נדפס בקובץ מזמורים של טוריני, בשם שיר ידידות, מנטובה תקל"ח, יב ע"ב—יד ע"א (מתחיל: ילדי אל לא תחסרו ... זוכרי אל אל תזנחו). תוספת אחרת של החיד"א היא לקרוא "קצת תהלים" אחר האידרא (שם, סי' כב אות ג). ולפי עדות ר"ח פאלאג'י, "נחלקו התהלים בין היחידים". ואכן נמצא זאת גם בספרי תיקונים שונים.

תוספת אחרת באה אצל ר' חיים פאלאג'י במאה הי"ט באזמיר. עם שהוא סומך על הסדר של חמדת ימים, הרי "ואנכי ההדיוט נהגתי לקרות נמי קודם שעת מנחה גדולה פרשת הקרבנות שבפרשת פינחס"⁷⁶.

התפשטותו המהירה של המנהג וההתלהבות לקביעת סדר של התיקון, כל חוג כרצונו, עוררו ביקורת. וכך נאמר בפתיחת תיקון ליל שבועות שנדפס בסוף ספר טוב הארץ (עד ע"ג): "כל הרואה והשומע ישחק להמון קריא"ה אשר סודרה בכמה ספרים איש הישר בעיניו, אשר לכן גמרתי אמרתי להעלות על ספר הדרך הטוב והישר והאמתי", שהוא קיבל איש מפי איש מפי רח"ו, כפי שכתב הרמ"ז. אף בעל חמדת ימים קובל על "רבת מבני עמנו ... והפכו הסדר האמיתי ויאחרו המוקדם ואת המוקדם אחרו" (נח ע"ד)⁷⁷.

מעניין לעניין

לסיכומו של הדיון בתיקון ליל שבועות ראוי לגעת בעניינים אחדים:

א. שאלה שיש לתת עליה את הדעת היא מי היו הלומדים? כאמור, מדבריהם של פילון בשעתו, ולאחר זמן של די-ליאון, ובעקבותיו בספרים שציטטוהו, למדנו שהיה זה עניין ליחיד סגולה בלבד. רבי אברהם הלוי, במאה הט"ז בצפת, מדבר על "כל בעלי תורה". גלנטי מדבר באופן סתמי: "מתקבצים בבתי כנסיות כל קהל וקהל בכ"ה שלו". קארו ואלקבץ למדו תחילה לבדם, ואילו בלילה השני נתקבצו עשרה אנשים. אולי בהשפעתם כתוב בחמדת ימים (נח ע"ג): "מצוה לחזור אחר עשרה". לפי סדר היום (ראה לעיל), היו קבוצות בעלות רמה שונה, ולפי ר' יעקב ריישר — עמי הארץ. לפי כתבי רח"ו (שעה"כ, פע"ח, פתורא דאבא) המנהג נתפשט בכל ישראל. ולדברי חמדת ימים: "היו מעוררים לב הצבור לעמוד על נפשם כל הלילה באימה וביראה ובקדושה יתרה ... שהיו מוציאים בשפתים לאמר איש לרעהו דברים המעוררים את הלב באהבת ה'" (נז ע"ג). אכן, "אם לא בר הכי הוא, יטה אזן לשמוע בלימודים, דשומע כעונה, ובלבד שלא יפסיק בשיחה" (שם).

ב. לצד חובת הלימוד קיימת החובה להיות נעור כל הלילה. כגון: "לעסוק בתורה בליל שבועות ואינן ישנים אף רגע א"⁷⁸ (או בלשונו של אלקבץ: "לא הפסקנו רגע"

76 מועד לכל חי, סי' ח אות ח.

77 עיין גם בביקורתו של החיד"א, לב דוד (לעיל הערה 29), עמ' 101, נגד אלה שקבעו מנהגים אחרים, כגון: ללמוד פרק מהיד החזקה של הרמב"ם. וראה גם מועד לכל חי, שם, אות יב, שכתב נגד מהדורת קריאי מועד. אך לא הכל שעו לדברי הביקורת. על מנהגם של בני מכנאס בימינו, ראה רפאל בן שמחון, יהדות המג'רב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 288–290.

78 פע"ח, שם; טור ברקת, סי' תצד; טוב הארץ, עה ע"ב; חמדת ימים, ס ע"ב; מועד לכל חי, סי' ח אות טז. וראה גם מנחת בכורים, ליוורנו תרל"ה, שהוא מנהג צפון-אפריקה, המציין לאחר האזהרות: "כתבו המקובלים שכל מי שלא ישן כלל ועיקר בזה הלילה מובטח לו שהוא יושלים

ללמוד)⁷⁹; אף מובטח הלומד שישלים שנתו, ולא יארע לו שום נזק. אמנם יש שמקילים במקצת: "שצריך האדם לעסוק בה כל הלילה או רובא"⁸⁰. ברם, כדרכם של הבריות, יש שסדר התיקון לבש לעתים צביון חברתי כלשהו. נגדם, כמדומה, רמז רבי שלום בוזאגלו בפרשו את דברי הזוהר: "כל ההוא ליליא – לאפוקי השוהים באכילתם עד שליש הלילה ומפסיקים בשינה או בסעודת מיני מתיקה ושיחה בטילה"⁸¹. כמה מקובלים מדגישים במפורש את האיסור שבשיחה בטילה⁸² באותו לילה; "ומנהג הרב והחברים שלא לדבר כל ליל שבועות רק לשון הקדש" (חמדת ימים, נו ע"ד; ועוד). זאת ועוד, "לא ניתנה קריאתה לאישי הרצים ובלעגי שפה הקורין בחטיפה ... וטוב מעט בכוונה מהרבות בלא כוונה ... והאישי המשכיל ישקיף וירא להתנהל לאיטו בלימודו וכ"ש בדברים שעומדים ברומו של עולם ... כי על כן יאמר משל הקדמונים, הקב"ה מונה עתים אבל אינו מונה דפים" (שם, נט ע"א–ע"ב). בכך הועלתה הסכנה הטמונה בפופולריזציה של ערכים נעלים.

ג. פעמים מצביעים על החובה לקרוא בניגון, בהטעמה, בשמחה, בנעימה ובקול גדול. למשל, ר' שמעון לביא כותב: "ודע שהיו להם רננות ושירים מיוסדים ע"פ החכמה והסוד והיו מרננים בהם כדי לשמח הלבבות להדביק נפשותם בעולם העליון להמשיך משם שפע ורצון"⁸³. כלומר, השירה תרמה נופך משלה לחוויה המיסטית.

ד. אחרים הדגישו את סגולתה של הכוונה "להמשיך אותו הכתר העליון לז"א", כמטרה מיסטית-תאורגית, או את סגולתה להציל אדם מידי עונש כרת. כמו כן מן הראוי להזכיר את חובת הטבילה⁸⁴ עם שחר, או "כמו חצי שעה קודם היום באשמור' הבוקר קודם עלות השחר בעת שישחיר פני ריקע"⁸⁵, או "מעט קודם שיעלה עמוד השחר"⁸⁶.

שנתו ולא יארע לו שום נזק. וז"ל השערי ציון, מנהג פשוט בישראל" וכו'. וראה גם "בכורים, סדר חג השבועות, לפי מנהגי ק"ק תוניס, ארגיל והראן תלמסאן", וינה תרמ"ט, בפתיחה.

79 של"ה, קפ ע"א.

80 ר' משה בן מכיר, סדר היום, סדר חג השבועות, בראשיתו. והשווה גם עדותו של ר"א גלנטי ועדותו של ר"מ בן מכיר במובאות דלעיל, בתוך הפניות 19 ו-20.

81 הדברים מופיעים אמנם תחת שמו של הרמ"ז. ראה מקדש מלך, זאלקוויא תקנ"ג, ח"א, מד ע"א.

82 ראה עמודי שמים, סג ע"ב; חמדת ימים, פרק ג, נו ע"ג, נח ע"ג; חיד"א, שמחת הרגל, סדילקאב

1836, א ע"ג; מועד לכל חי, שם אות כ. וראה עוד בהקדמת מנחת בכורים, ליוורנו תרל"ה: "ומה

נואלו רבים מעמי הארץ המטים עקלקלותם ואינם מטים און לשמוע בדברי חכמים ... בחשבם

כי עיקר הדבר להיות נעורים כל הלילה. ויושבים בבית המדרש הרחק כמטחוי קשת ברוב דברים

... וישליכו סדר התקון הקדוש אחרי גיום ... וחסידים הראשונים היו נוהגים להרים בקול ולומר

בשמחה באו ונצא לקראת כלה באו ונצא לקשט את הכלה הנעימה וכו'. ובכן היו מעוררים לב

הצבור לעמוד על נפשם כל הלילה וביראה ובקדושה יתירה". מקור הדברים בחמדת

ימים, חלק המועדים, נו ע"ב ואילך.

83 כתם פז, ליוורנו תקל"ה, מז ע"ב.

84 חוכה זו נזכרה כבר בזוהר ח"ג צח ע"ב. וראה גם, למשל, היכל הקדש, ס ע"ב; שו"ע האר"י,

עמ' קמג; חיד"א, מחזיק ברכה, סי' רכה; הנ"ל, מורה באצבע, סי' ח אות רכד; ועוד. בספר מועד

לכל חי, סי' ח אות כה, מציין זאת כמנהג "המהדרין מן המהדרין".

85 פע"ח, קארעץ תקמ"ב, קא ע"ג.

86 ראה, למשל, נגיד ומצוה, עמ' קמג; מחברת הקדש, קיא ע"ב; טוב הארץ; שע"צ, פראג תכ"ב;

ועוד.

ה. גם נזכיר את חובת הלימוד בשני הלילות, ולשם כך נביא מדברי הסיכום של החיד"א:

גם באור יו"ט שני של גליות יזהר לתת חלק ביום ובלילה לתורה ... והנה כי כן מה טוב ומה נעים לקבוע ביום זה לתורה דזמניה הוא, וה' לא ימנע טוב להולכים בתמים⁸⁷.

87 לב דוד (לעיל הערה 29), סוף פרק לא. אציין גם את שכתוב בשער תקוני כלה לליל שבועות כמנהג טריפולי (ראה לעיל סמוך לפני הפניה 39): "ומנהג הגלילות שיש להם סדר אחר בליל שבועות טוב להם שיקראו סדר זה בליל שני וזה וזה יתקיים בידם".